

МЕЛЬНИЧУК О.Д.,

*кандидат філологічних наук, старший викладач
кафедри іноземних мов комунального закладу вищої освіти
«Рівненська медична академія» Рівненської обласної ради*

КОНЦЕПТ ТЕКСТУ У ПАРАДИГМІ КОГНІТИВНОГО ПІДХОДУ

КОНЦЕПТ ТЕКСТА В ПАРАДИГМЕ КОГНІТИВНОГО ПОДХОДА

TEXT CONCEPT IN THE PARADIGM OF COGNITIVE APPROACH

Анотація: стаття присвячена розгляду текстового концепту з позицій когнітивного підходу, що постулює важливість представлення знань та досвіду у системі тексту. Дослідження у галузі когнітивної лінгвістики передбачають урахування соціологічних, психологічних та інших даних, що супроводжують створення й функціонування конкретного тексту.

Ключові слова: текст, концепт, дискурс, знання, когнітивний підхід, мовні засоби, актуалізація, семантика.

Аннотация: статья посвящена рассмотрению текстового концепта с позиций когнитивного подхода, который постулирует важность представления знаний и опыта в системе текста. Исследования в области когнитивной лингвистики предусматривают учет социологических, психологических и других данных, сопровождающих создание и функционирование конкретного текста.

Ключевые слова: текст, концепт, дискурс, знания, когнитивный подход, языковые средства, актуализация, семантика.

Abstract. The article is devoted to the consideration of the text concept from the standpoint of the cognitive approach, which postulates the importance of knowledge representing and experience in the text system. Studies in the field of cognitive linguistics include the

consideration of sociological, psychological and other data that accompany production and functioning of a specific text.

Key words: *text, concept, discourse, knowledge, cognitive approach, language tools, updating, semantics.*

Вступ. Кілька останніх десятиріч були окреслені ретельною увагою до тексту як до найвищої та найголовнішої лінгвістичної одиниці. Прагнення науковців пояснити мову як глобальне явище визначає роль тексту як одного з основних об'єктів лінгвістичної теорії, розкриває причину інтересу до вивчення його різних аспектів і властивостей: конститутивних [8], стилістичних [31], психолінгвістичних [10], когнітивних [14, 15], комунікативних [16]. Увагу дослідників привертають також проблеми семантики тексту [1] та його семіотичної структури [3]. Вивчення художніх текстів дозволяє досліджувати розвиток мовленнєвої діяльності людини на різних етапах її існування, у художніх текстах об'єктивуються знання про культурно-мовний універсум відповідної епохи. Це надає дослідникові можливість виявити мовні механізми невербальної комунікації та їхні зв'язки з вербальними засобами спілкування.

Метою когнітивних досліджень тексту є аналіз процесу об'єктивації у художньому тексті досвідного знання людини. Когнітивний підхід у вивченні семантики тексту пов'язує з ментальною презентацією дійсності та тих структур знання, які втілюються у художніх текстах. Так, світосприйняття носія мови відбивається, перш за все, у тексті як різновиді семіотичної системи, головна гносеологічна функція якого бути засобом вираження знань про об'єктивну реальність [2]. Текст називають однією з «форм закріплення когнітивного та соціально-історичного досвіду соціуму» [9, с. 40]; він є «аргументом, за допомогою якого змінюється картина світу у свідомості людини» [28, с. 17]. Відтак, знання міститься у текстах, оскільки будь-який з них призначений для фіксації й передавання інформації. У дослідженні

дотримуємося погляду, що знання про світ, структуроване як концепт та актуалізоване за допомогою мовних засобів у художніх текстах, становить важливий смисловий прошарок цих текстів. Зв'язок когнітивних структур свідомості з предметним аспектом тексту утворює когнітивний аспект тексту як знакового утворення. При цьому, текст ніколи не існує сам по собі як певна об'єктивна реальність. В реальних процесах діяльності він є продуктом та інструментом комунікації. Проблема структур, які називають когнітивними (структури, які формуються шляхом пізнання довкілля), і проблема змісту тексту як продукту діяльності, спрямованої на актуалізацію когнітивних структур, поєднуються та презентують нерозривну цілісність [29, с. 53]. Концепт існує в слові, саме тому він є концентрацією змісту, презентує не тільки поняття, назване словом, але й емоційні елементи, оцінки, асоціації, образи, що характерні для певної культури. Концепти утворюють власні концептуалізовані предметні області. У тексті концепти є редукованими позначеннями прототипових ситуацій, або тем різного статусу. Мережа ключових концептів тексту є основою його змістової структури.

Результати досліджень. Текст/дискурс є найбільш складним та суперечливим рівнем мовної системи, адже саме в ньому сходяться і взаємодіють усі інші рівні цієї системи, мобілізуються й актуалізуються всі основні функції мови – насамперед гносеологічна (когнітивна) та комунікативна (дискурсна) [4]. Звернення до тексту є неминучою умовою, яка забезпечує його життя і творить його історію. Актуальною проблемою сучасної когнітивної лінгвістики є вивчення фрагментів картини світу через призму свідомості мовців. Нині це питання є

особливо перспективним на рівні художнього дискурсу в контексті системного аналізу мовлення персонажів (персонального дискурсу). Вивчення когнітивних аспектів тексту дає змогу перейти від констатації факту про роль загального фонду знань у спілкуванні людей до опису різних систем індивіда, які забезпечують правильну комунікацію [5, с. 57].

Художній текст є обов'язковою складовою численних типологій тексту, однак залишається поза межами однозначного тлумачення. Властивості тексту як «логосу, що розвивається», надає йому значення інтелектуального пристрою, робить його повноцінним учасником спілкування, сприяє спілкуванню між аудиторією та культурною традицією. Це багатопланове та семантично неоднорідне утворення, пов'язане із зовнішнім контекстом. Складний художній світ насичений множиною смислів і для виявлення цих смислів необхідно, щоб мовна особистість читача інтегрувалася в метасистему тексту, що створюється іншою мовною особистістю – автором. Так, лінгвістика тексту виходить на перетин суміжних наук – когнітивної лінгвістики, наратології, теорії комунікації.

Текст як об'єкт лінгвокогнітивних досліджень пов'язаний з вербальною репрезентацією знань. Текстові розвідки в річищах когнітивної лінгвістики передбачають вихід за межі системи вербальних відношень і врахування соціологічних, психологічних та інших даних, що супроводжують створення й функціонування конкретного тексту. Це означає взаємодію мовних і енциклопедичних знань людини та впорядкованість їх зберігання у певних формах репрезентації.

Звернення до когнітивних основ набуття й презентації суспільних та індивідуальних знань позначило інший підхід до проблеми існування об'єктивної реальності художнього тексту: за основу береться не прямий виклад матеріалу, а

його розподіл і збереження у ментальних структурах [14, с. 85]. Різноманітність поглядів на сутність текстових концептів надає їм можливості залучатися до різних галузей знань та корелювати з низкою значень. Розгляд текстових концептів з позицій когнітивної лінгвістики означає процес пізнання на основі розкриття системних мовних або мовленнєвих зв'язків. Урахування таких зв'язків зумовлює вихід текстових концептів у категорійну сферу інформативності, їм надаються характеристики змістовокогнітивної інформації, тематичних сіток, топіків [11]. Текстові концепти визначаються як поняттєві елементи, тобто ментальні одиниці, що не містяться безпосередньо ні в мовній, ні в ментальній сферах, «подаються у формі умовної дослідницької одиниці, скерованої на комплексне вивчення мови, свідомості, культури» [27].

Проблема вивчення текстових концептів пов'язана також із дослідженням семантики тексту, що зводиться до «скрупульозних пошуків засобів вираження концепту, який концентрує у собі результати авторського опанування дійсності і пропагує їх читачеві» [22, с. 76]. З одного боку, концепт є відправним моментом у породженні тексту, глибинним змістом, згорнутим змістовою структурою тексту, що є втіленням інтенції автора. З іншого боку – це утворення, яке є кінцевою метою при його сприйнятті [26, с. 210]. У низці робіт спостерігаємо прямо протилежні тенденції або до ототожнення текстових концептів із смислом художнього твору [23], або до їхнього повного протиставлення [21]. Якщо концепт вважати основною текстовою категорією, то все, що вводиться до тексту і функціонує у ньому, слугує одній меті – формуванню концепту. Концепт тексту – конденсат втілення авторського задуму, що інтерпретується рецепієнтом, адже створення і сприйняття концептів – двосторонній комунікативний та когнітивний процес [13, с. 15].

Концепт є основою складної синтетичної конденсації та когнітивного опрацювання цілісної інформації, беручи до уваги інтенції для автора і розуміння для читача [26, с. 210]. Відтак текстовий концепт – це розумове утворення, що виникає в свідомості, коли об'єкт реальної дійсності описується мовними засобами у формі тексту.

Зміст тексту пов'язаний з його поверхневою структурою і зосереджений в глибинній структурі, яка є багатомірною та імпліцитною [18, с. 79]. Правомірною є теза про існування концептуального простору тексту, який інтегрує значення в тексті поняття, що слугують реалізації авторських цілей і задуму: культурні (добро, зло, істина), ідеологічні (справедливість, патріотизм) та антропоцентричні концепти [29, с. 247]. Базова роль концептів у текстопобудові надає їм особливого статусу в семантичній і логічній структурі художнього тексту. Залежність логіко-семантичної структури тексту від його комунікативної спрямованості визначає вибір мовних засобів, які використовуються у художньому творі при розгортанні текстових концептів, що зумовлюється зв'язками глибинного та поверхневого текстових рівнів [17]. Змістова структура тексту, що представляє систему концептуально значимих смислів, які організовані в синтагматичному плані лінійно, а в плані функціонування тексту ієрархічно, залежить від поверхневої структури тексту, так як відштовхується від безпосередньо видимого, того, що можна спостерігати. У визначенні змісту важливим є лексико-синтаксичний рівень тексту, який охоплює увесь комплекс мовних засобів та зв'язків. На відміну від значення, що моделює визначений фрагмент дійсності, і який можна вивчати за допомогою окремих слів, виокремлюють також зміст як ментальне утворення, що є результатом усієї сукупності мовних засобів, які утворюють текст.

Текстові концепти можуть розглядатися як художні (індивідуальні образно-художні) та виявлятися передовсім

у результатах естетичної мовленнєвої діяльності, тобто у художніх текстах, де фігурують як одиниці індивідуальної свідомості автора і складові його концептуальної системи [32, с. 48]. Художні концепти є інструментом, що дозволяє розглянути в єдності художній світ твору і національний світ культурно-етнічної спільноти. Саме художній концепт характеризує авторський вибір концептуальних пріоритетів і формує індивідуально-авторську картину світу в художньому творі [33, с. 41]. Літературно-художні концепти DETACHMENT, CONSCIOUSNESS, PERCEPTUALIZATION, VIOLENCE, MOVEMENT поставлені як дискурсні феномени, тобто вони реалізуються в постмодерністському тексті в різних комунікативних ситуаціях, що мають різну комунікативну мету і часткову реалізацію, затребувану у зв'язку з прагматичною [6, с. 167].

Протиставлення концептуального і семантичного рівнів тексту є результатом дослідження художньо-естетичних концептів. Серед типів художньо-естетичних концептів перспективними для вивчення, інтерпретації, увіковічування у перекладацькій практиці є категорійні (об'єктивні) концепти, концепти літературно-художнього напрямку (риторичності, текстуальності, поетичності) та концепти стереотипів літературно-художньої поведінки та маніфестації задуму автора-письменника (суб'єктивні концепти – відсторонення, свідомість, перцептуалізація). Вони зафіксовані у семантиці різнорівневих мовних одиниць художнього тексту. З позиції концептуалізації вони, з одного боку, формують ту понятійну мережу (каркас) для розподілу всього концептуального матеріалу, який мовно об'єктивований, а з іншого боку, сприяють вербалізації розпредметнення художніх та естетичних смислів художніх творів конкретного літературного напрямку [7].

Однією з фундаментальних особливостей текстового концепту як

структури знання є його співвіднесеність із певною дискурсивною сферою або сукупністю дискурсів, у межах яких він функціонує [24, с. 163]. У розумінні поняття «дискурс» та «текст» використовуємо модель дискурс ~ текст, у якій ці явища співвіднесені між собою у процесуально-результуючий спосіб: дискурс постає як явище діяльнісне, динамічне, пов'язане з продукуванням реального мовлення, а текст як продукт мовлення, що має завершену й зафіксовану форму [22]. При цьому вони виявляються пов'язаними відношенням реалізації: дискурс матеріалізується у тексті, а текст постає як будівельний матеріал дискурсу.

Висновки. Оскільки текст наближається до структури не як система, відірвана від процесів його створення та сприйняття, а як до когнітивного процесу з конкретними виявами в досвіді, то його

розуміння лежить в межах феноменології як платформи для теоретизації щодо того, як два світи або два горизонти об'єднуються в будь-якому акті читання: світ тексту і світ читача [31, с. 3–5]. Акт читання — це акт завершення, втілення в життя конкретної наративної інтенціональності, яка не є еквівалентом наміру автора. Текст і читач взаємоактивні. Ця теза не потребує розширеного коментаря і в літературно-критичній думці ХХ століття вона стала аксіомою [12, с. 90]. Текст прагне нав'язати реципієнтам свою систему кодів, свою смислову структуру, а ті в процесі сприйняття видозмінюють текст, адже не виконують функції механічного транслятора чи автоматичного споживача інформації, який діє за певним набором команд або програм. Перспектива подальшого дослідження полягає у вивченні концептів тексту та способів їх об'єктивації. науки» (мовознавство). 2010. Вип. 89 (5). С. 167–173.

7. Бехта І.А. Художньо-естетичні концепти англomовного літературно-художнього твору модернізму. Вісник СумДУ. Серія «Філологія». № 1. 2007. Том 1. С. 119–120.

8. Воробйова О.П. Текстові категорії і фактор адресата. К.: Вища школа, 1993. 199 с.

9. Гетьман З.О. Текст як інформаційна мовленнєва одиниця. Проблеми семантики слова, речення та тексту. К.: КДУ, 1999. Вип. 2. С. 38–41.

10. Залевська А.А. Понимание текста: психолингвистический подход: учеб. пособие. Калинин: Калининск. гос. ун-т, 1988. 96 с.

11. Залевская А.А. Текст и его понимание. Тверь: Тверской гос. ун-т, 2001. 177 с.

12. Зубрицька М. Homo legens: читання як соціокультурний феномен. Львів: Літопис, 2004. 352 с.

13. Зусман В. Концепт в системе гуманитарного знания. Вопросы литературы. 2003. № 2. С. 3–29.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алефиренко Н.Ф. Поэтическая энергия слова. Синергетика языка, сознания и культуры. М.: Academia, 2002. 394 с.
2. Баранов А.Г. Функционально-прагматическая концепция текста. Ростов н/Д: РГУ, 1993. 180 с.
3. Барт Р. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М.: Прогресс – Универсус, 1994. 616 с.
4. Бехта І.А. Аспекти дискурсного аналізу художнього твору. Слов'янський вісник: зб. наук. праць. Рівне: РІКСУ, 2006. Вип. 6. С. 7–13.
5. Бехта І.А. Дискурс наратора в англomовній прозі. К.: Грамота, 2004. 303 с.
6. Бехта І.А. Концептосистема англomовного дискурсу постмодернізму. Наукові записки Кіровоград. держ. пед. ун-ту ім. В. Винниченка. Серія «Філологічні

14. Каганівська О.М. Концептуальне бачення художнього тексту у світлі сучасних лінгвістичних теорій. Вісник Харківського нац. ун-ту. Серія «Романо-германська філологія». 1999. № 461. С. 85–92.
15. Каганівська О.М. Текстові концепти художньої прози (на матеріалі французької романістики середини ХХ сторіччя): монографія. К.: ВЦ КНЛУ, 2002. 292 с.
16. Колегаева І.М. Текст как единица научной и художественной коммуникации. Одесса: РИО-ОУП, 1991. 121 с.
17. Красных В.В. От концепта к тексту и обратно. Вестник Москов. ун-та. Серия «Филология». 1998. № 1. С. 55–61.
18. Кресан Е.А. Концепт в тексте: номинативные ракурсы в свете функционализма. Вісник Черкаського ун-ту. Серія «Філологічні науки». Черкаси, 1999. Вип. 11. С. 76–82.
19. Кухаренко В.А. Інтерпретація тексту. Вінниця: Нова книга, 2004. 272 с.
20. Ніконова В.Г. Художні концепти в трагедіях Шекспіра: методика ідентифікації. Вісник Черкаського університету «Серія Філологічні науки». Черкаси: Вид-во Черкас. нац. ун-ту, 2005. № 78. С. 21–32.
21. Новиков И.А. Смысл как особый способ членения мира в сознании. Языковое сознание и образ мира. М.: МГУ, 2000. С. 33–38.
22. Олянич А.В. Презентационная теория дискурса. Волгоград: Перемена; Политехник, 2004. 600 с.
23. Пищальникова В.А. Психопоетика. Барнаул: Изд-во Барнаул. гос. ун-та, 1999. 238 с.
24. Привалова І.В. Інтеркультура і вербальний знак (лінго-когнітивні основи міжкультурної комунікації). М.: Гнозис, 2005. 472 с.
25. Радзиевська Т.В. Текст як засіб комунікації. К.: НАН України, Інститут української мови, 1998. 194 с.
26. Селиванова Е.А. Основы лингвистической теории текста і комунікації: монографія. К.: ЦУЛ, «Фітосоціоцентр», 2002. 336 с.
27. Слышкин Г. Г. От текста к символу: лингвокультурные аспекты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. М.: Academia, 2000. 128 с.
28. Тураева З. Я. Лингвистика текста. (Текст: структура и семантика). 2-е изд., испр. и доп. М.: Либроком, 2009. 138 с.
29. Шахнарович А. М. Когнитивные и коммуникативные аспекты речевой деятельности. Вопросы языкознания. 1986. № 2. С. 52–56.
30. Murphy T. P. Levels of Style in Narrative Fiction: an Aspect of the Intrapersonal Metafunction. Situations. Yonsey University. Vol 5. P. 48–68.
31. Popova Y. B. Stories, Meaning, and Experience: Narrativity and Enaction. New Yourk and London: Routledge – Taylor and Francis group, 2015. 200 p.